

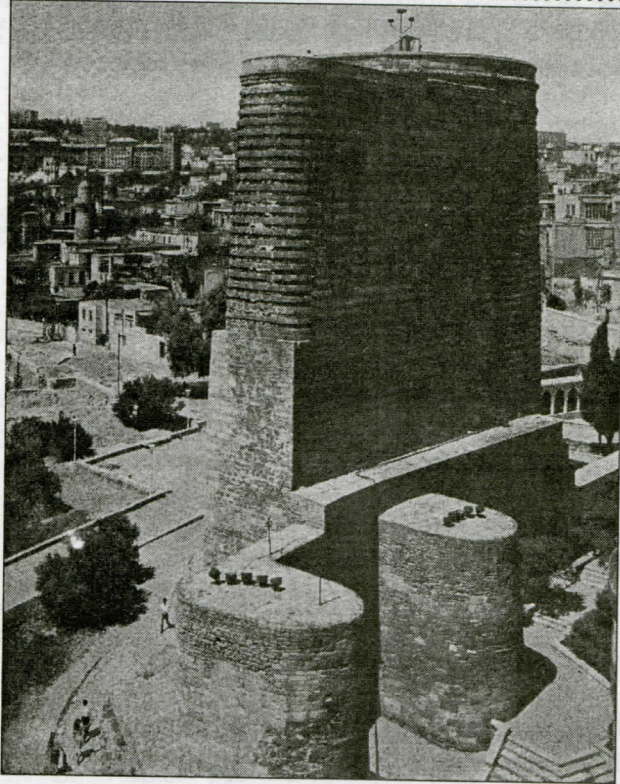
QIZ QALASI

ARAŞDIRMA

Kamil HÜSEYNOĞLU
filologiya elmləri doktoru

(Əvvəli 108-ci nömrədə)

Aylarla, bəzən isə illərlə uzanan qarətcarlıq yürüşləri zamanı bir şəhər və ya əyalətdən toplanılan qənimətləri sonrakı yürüşlər zamanı qunların özləri ilə aparması, sözsüz ki, təhlükəli idi: hər bir gözlənilməz hadisə nəticəsində onları əldən vermək olardı. Bizə elə gəlir ki, məhz buna görə də qunlar əldə etdikləri qənimətləri qoruyub saxlamaq üçün xüsusi tədbirlər görməli olmuşlar: uzaq ölkələrə yürüşlər zamanı topladıqları qənimətləri onlar yerli yaşayış məntəqələrindən kənarda, gözdən uzaq yerlərdə düzəldikləri dayaq məntəqələrində, burada tikdikləri istehkam tipli daş qalalarda və onların ətrafında düzəldikləri zirzəmilərdə saxlamışlar. Belə qalaları qorumaq üçün kiçik dəstələr qoyulur, əsas qüvvələr isə yürüşü davam etdirirmiş. Ona görə də belə qalalar elə yerlərdə tikilməli idi ki, ətraf məsafə yaxşı görünsün və əsasən qalanın içərisindən və üstündən atılan oxlarla

düşməni yaxına buraxılmasın. Məhz bu xüsusiyyətləri biz onların tikdikləri və özlərinin özlərinə verdikləri etnik tayfa adına uyğun olaraq "qız qalaları" adlandırılan istehkam tipli qalalarda görürük.

"Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda verilmiş "Qız qalaları" məqaləsində oxuyuruq: "Qız qalası adlı abidələrə Qafqaz, Qara dəniz sahili, Orta Asiya, İran və s. yerlərdə təsadüf edilir...

Bakıdakı "Qız qalası" daha məşhurdur. Qız qalaları istehkam tipli tikili hesab olunur. Qız qalalarının əsas xüsusiyyəti onların dəniz və çay sahillərində, hündür yerlərdə tikilməsidir. "Qız qalası" sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və əfsanələr var". Bu məlumatdan aydın görünür ki, Qız qalalarının yayıldığı coğrafi ərazilər qız-hunların və onların varislərinin yayıldığı tarixi ərazilərlə tam eyniyyət təşkil edir. Bakıdakı Qız qalasına gəlincə, yenə həmin ensiklopediyada bu qala ilə bağlı bizi maraqlandıran məsələlər barədə belə yazılır: "Tədqiqatçıların çoxu tərəfindən müdafiə məqsədilə XII əsrdə tikildiyi qəbul olunmuşdur. Qalanın daş kitabəsində kufi xətti ilə Məsud Davud oğlunun ("Qübbə Məsud bin Davud") adı həkk edilmişdir; bu yazı Məsudu Qız qalasının memarı hesab etməyə imkan verir.

Qız qalası memarlıq formasına görə Şərqdə yeganə abidədir. Qız qalası silindrik əsas hissədən və ona bitişik bütöv çıxıntıdan ibarət orijinal quruluşa malikdir. Bəzən bu çıxıntıni kontrfors (dayaqdivar) da adlandırırlar. Silindrik hissə daxilə səkkizmərtəbəlidir. Bu mərtəbələrə 250-dək adam yerləşə bilər... Vaxtilə Qız qalasının yuxarı hissəsində maşikullar olmuşdur; yuxarı hissə XIX əsrin ortalarındakı təmirdən sonra indiki şəkə salınmışdır... Qız qalası iki hörgü sistemi ilə tikilmişdir... Hörgüdəki bu müxtəlifliyə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar Qız qalasının aşağı hissəsinin V-VI əsrlərdə tikildiyini və kitabənin sonradan səlcuq sultanı Mahmudun nəvəsi Məsudun adını əbədiləşdirmək üçün qala divarına qoydurduğunu ehtimal edirlər; qalanın qədim dini etiqladlarla əlaqədar olduğu, onun

daha əvvəllər (e.ə. VII əsr) tikildiyi barədə də fikirlər var. Abidənin "Qız qalası" adlanması haqqında xalq arasında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Lakin Qız qalasının etimologiyası hələlik qəti müəyyənləşdirilməmişdir...

Qız qalasında 1963-cü ildə qazıntılar aparılmış, buradan su quyusu tapılmışdır. Qazıntılar zamanı su quyusundan gil qablar, kirkirə, üzərində quş təsvirli saxsı qab parçası, qala divarının çöl tərəfindən təsərrüfat quyuları, gil çıraqlar və s. aşkar edilmişdir".

Bütün bu təsərrüfat vasitələri vaxtilə burada olmuş qun dəstələrinə xüsusi şəraitdə yaşamaq üçün lazım olan əşyalardır. Qalanın tarixi haqqında isə demək lazımdır ki, onun V-VI əsrlərdə tikildiyini təxmin edən mütəxəssislər həqiqətə yaxındırlar. Kitabəyə əsasən qalanın tarixini XII əsrə aid edən alimlər isə ərəbmənşəli "qübbə" və "qala" sözlərinin mənasını qarışdırmışlar. "Qübbə", yəni günbəz qalanın məhz yuxarı hissəsinə deyilir. Qalanın divarındakı kitabədə yazılmış ifadədən də aydın görünür ki, Məsud bin Davud özünü qalanın yox, onun tərəfindən yenidən bərpa edilən qübbənin memarı kimi qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, əgər Qız qalası XII əsrdə tikilsəydi, sözsüz ki, o, müsəlman memarlıq üslubunda olmalı idi, halbuki qalanın formasının bu üslubla heç bir əlaqəsi yoxdur. Qalanın nə ətrafında, nə də quruluşunda onun atəşpərəstliklə əlaqəsini göstərən heç bir aşkar əlamət də görünür. Bakı ətrafındakı atəşgədə Qız qalasıdan təqribən 20 kilometr uzaqda yerləşir. Oradakı məbədər isə, məlumdur ki, Hindistandan gəlmiş kahinlər tərəfindən XVIII əsrdə tikilmişdir. Bu zamana qədər Bakı ətrafında atəşlər olsa da, atəşgədələr olmamışdır. Həm də atəşpərəstlik abidələri silindrik yox, kvadrat

və ya rombşəkilli quruluşa malik olurlar. Bundan əlavə, əgər bura hələ e.ə. atəşpərəstlik mərkəzi olsa idi, təxminən elə həmin zamanlardan və ya az sonra Bakının adı tarixə düşməli idi. Ancaq tarixi mənbələrdə Bakının adı ilk dəfə V əsrdə, yəni qunların Albaniyaya (Şimali Azərbaycana) ilkin basqınlarından təqribən iki əsr sonra çəkilir.

Sözsüz ki, kuz-hunların varisləri praktika məqsədlərdən əlavə, Qız qalalarını özlərinin simvolu da hesab edir, quzğuna bənzətmək üçün bəzən onlara qanadlar da qoyurdular. Ancaq bu məsələlər indiyədək aydınlaşdırılmadığından mütəxəssislər Bakıdakı Qız qalasının quruluşuna müxtəlif mənalara verməyə çalışmış, o cümlədən qanadı qalanın dayağı kimi qiymətləndirmişlər. Əgər qalanın silindrik əsas hissəsinə birləşdirilmiş çıxıntılar dayaq məqsədilə qoyulsaydılar, onda onlar, şübhəsiz, silindrik hissənin ortasına, başqa sözlə, ona diametral formada birləşdirilməli idilər, halbuki Bakıdakı Qız qalasının quruluşundan görüldüyü kimi, çıxıntı silindrik hissənin arxa tərəfində (quşun qanadının bel sütununa bağlanması kimi) birləşmişdir. Bakı qalasının ikinci qanadının izləri isə qalanın birinci mərtəbəsi səviyyəsində olan tikililərdə indi də görünməkdədir. Çox güman ki, XI əsrdə buraya gəlmiş oğuz-səlcuqlara doğma və ulu əcdadlarının yadigarı kimi görünən bu qalanın uçmuş yuxarı hissəsi onlar tərəfindən bərpa edilərkən ikinci qanad hansı səbəbdənsə bərpa edilməmişdir. Mövcud qanadın aşağı hissəsinə birləşdirilmiş kiçik çıxıntı isə, yəqin ki, uçan quşun açılmış qanadının son hissəsinin daha enli olmasını göstərmək məqsədi daşıyır. Vaxtilə Qız qalasının yuxarısında olmuş maşikullar isə, ehtimal ki, quşun başının rəmzi hesab edilmişdir.

BAKI

Tarixdən məlumdur ki, III əsrdən etibarən Dərbənddən keçərək Azərbaycana və başqa ölkələrə basqınlar edən qunların ayrı-ayrı dəstələri IV-V əsrlərdə artıq Albaniyanın müxtəlif hissələrində məskunlaşmağa başlayırlar. VI əsrdə isə onlar, V.V.Bartoldun yazdığı kimi, sasaniləri məcbur edirlər ki, İrani qorumaq üçün əvvəlcə Dərbənddə tikdikləri "öncül müdafiə xəttindən imtina edib, qərb tərəfə, Astrabadla Mazandarın arasında olan yerlərə çəkilsinlər". Deməli, bu zaman artıq Albaniya tamamilə qun-

ların ixtiyarına buraxılmışdı. Bakıdakı dayaq məntəqəsinin həm İrana, həm də Qərbi Zaqafqaziya ölkələrinə gedən yolların kəsişdiyi yerdə yerləşməsi və buraya quru yoldan əlavə, dənizlə də gəlib getməyin mümkün olması hələ əvvəllər də qunlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməli idi. Bütün bu deyilənlərə arxeoloji məlumatların bir yaşayış məntəqəsi kimi Bakının tarixini V-VII əsrlərə aid etməsini, "Bakı" adının əski formalarının ilk dəfə məhz V-VI əsrlərə aid mənbələrdə üzə çıxmasını qunların öz dayaq

məntəqələrini adətən gözdən uzaq yerlərdə yaratması prinsipini də əlavə etsək, onda məlum olur ki, Bakının tarixi Qız qalasının bina edilməsindən başlanır və bu tarixin əsasını təxminən V əsrin birinci yarısında Abşeron yarımadasında özlərinə bir növ daimi baza (dayaq məntəqəsi) yaratmış qunlar qoymuşlar. Ən başlıcası isə, aşağıda "Bakı" adının ən qədim mənbələrdəki ilkin formalarının mənasının açıqlanması və onların hansı sözlərdən təşkil olunmasının müəyyənləşdirilməsi zamanı həmin sözlərin də məhz qunların adı ilə bağlı olduğunun şahidi olacağıq.

"Bakı" sözü və onun qədim tarixi haqqında yazılmış məlumatları ümumiləşdirən "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda bu barədə belə deyilir: "Bakının salındığı tarix dəqiq məlum deyildir. Bakıda tapılmış V-VII əsrlərə aid Sasani dəfinəsi o dövrdə buranın yaşayış məntəqəsi olduğunu göstərir. V-VI əsr mənbələrində "Bağavan" və "Atəş-i Baqvan" adlandırılır. Ərəb mənbələrində (X əsr) "Bakuyə", "Bakuh", "Baku", rus məxəzlərində (XV) "Baka", Səfəvilər dövrü farsdilli mənbələrdə "Badkubə" kimi qeyd edilir".

"Badkubə" (farsca "küləkdöyən yer" deməkdir) sözü, şübhəsiz ki, XVI əsrdə fars dilini bilən Azərbaycan ziyalıların (o zaman fars dili azərbaycanlılar üçün elm və təhsil dili idi) "Bakı" adına müəyyən məna vermək cəhdləri ilə bağlı ortaya çıxmışdır və bu, olsa-olsa xalq etimologiyası hesab edilə bilər. "Bakı" adının mənşəyi isə "Bağavan" və "Baqvan" sözləri ilə bağlıdır. Hər iki söz qun sözüdür, ancaq mənbələrə sa-

sanilərin işlətdiyi formada – onların "an" cəm şəkilçisi ilə birləşmiş halda daxil olmuşdur. Bu da təbii bir haldır, çünki o zaman Albaniya Sasani dövlətinin tərkibində olduğundan bu ölkə haqqında rəsmi məlumatları Sasani mərzbanları (vilayət hakimləri) və məmurları verirdilər. Tarixçilər də öz əsərlərini yazarkən ilk növbədə bu rəsmi məlumatlara əsaslanırdılar. "Atəş-i Baqvan" ("Baqular atəşi") fars izafət tərkibi də deyilərlərə əyani sübutdur.

Göstərdiyimiz kimi, qunlar öz dayaq məntəqələrində xüsusi dəstələr saxlayırdılar. Abşeron yarımadasındakı dayaq məntəqəsi isə onlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə burada daha böyük dəstə olmalı idi. "Dəstə" sözünə qədim türk dilində "bağ" deyilir. Ə.Rəcəbov və Y. Məmmədov tərəfindən tərtib edilmiş "Orxon-Yenisey abidələri" kitabında bu sözə belə izahat verilmişdir: "Bağ - bağ, hissə, dəstə, bölük, qəbilə". Sözsüz ki, burada yaşayan dəstəni qunlar öz aralarında "bağ" adlandırdıqlarına görə sasanilər bu sözü onların qəbilə adı kimi qəbul edərək, onlara "bağavan" (bağlar) demişlər. Bu istilaha "bağ" sözündən sonra gələn "a" şəkilçisi fars dilində bir neçə funksiyalı, o cümlədən ümumi ismləri konkretləşdirmək (məs., ümumiyyətlə qəbilə, yoxsa haqqında söhbət gedən konkret qəbilə) funksiyasını yerinə yetirir. Burada da məhz Abşeron yarımadasında yaşayan konkret dəstə, bölük nəzərdə tutulduğundan "bağ" sözünə həmin şəkilçi əlavə edilmişdir. "An" cəm şəkilçisindən əvvəl yerləşən "v" səsinə gəlincə, demək lazımdır ki, həmin şəkilçi isimlərə əlavə edilən zaman "a" saiti qoşalaşdıqda onların arasında "v" səsinin tələffüzü fars dilinin adi və məcburi qaydalarından biridir. Amma daha sonrakı mənbələrdə "Abşeron yarımadasından Muğan əyalətinə qədər" olan ərazidə yaşayan əhali ümumi şəkildə "bağan" adlandırılır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda "Bağavan" adının başqa izahı da vardır. Bu izahata əsasən "Bağavan adı iki sözdən (bağa+van) ibarətdir; mənası bir sıra hind-Avropa dillərində "allahın məkanı" deməkdir. Ehtimal edilir ki, bu, Bağavanda olan atəşgədə ilə bağlıdır".

Hər şeydən öncə demək lazımdır ki, Avesta dilində "allah" sözünə "bağa" yox, "bəğ", slavyan dillərində isə "boh" və "boq" deyilir. Sözsüz ki, "bağa" variantı mütəxəssislərin "düzəlişinin" nəticəsidir. Tarixçilik baxımından da "Bağavan" adının meydana çıxdığı dövr (V əsr) "Avesta"nın

zamanından (e.ə. VI əsr) çox uzadır və məhz qunların dövrünə təsadüf edir. Əgər bu ad doğrudan da "allahın məkanı" mənasında olsaydı, o, qısamüddətli də ola bilməzdi. Halbuki artıq VI əsrdə onu "Baquan" adı əvəz edir. Bakı ətrafındakı atəşlər barədə ilk tarixi məlumat da, gördüyümüz kimi, məhz qunların sərgüzəştləri ilə bağlı şəkildə ortaya çıxmışdır. Nəhayət, "bəğ" (allah) sözü "Baquan" variantının ortaya çıxmasının səbəbini, onun mənə və formasını heç cür izah edə bilmir. Bizim irəli sürdüyümüz etimologiya isə, görəcəyimiz kimi, həm dil faktları, həm də tarixi hadisələr və onların inkişaf ardıcılığı baxımından "Bağavan" sözünün "Baquan" adına çevrilməsinin səbəblərini, sonuncu və əsas adın mənə və formasını olduqca inandırıcı şəkildə izah edir.

Yeri gəlmişkən bunu da demək lazımdır ki, türk dillərində işlənən "bəy" sözünün mənasının da "bağ" (allah) sözü ilə bağlanması düzgün deyildir. "Bəy" (bay) sözü hunlara Çin dilindən keçmişdir. Bu sözün ilkin mənası "ağ" deməkdir və Çin dilində indi də həmin mənada işlənməkdədir. Məlumdur ki, bir sıra türk xalqlarında, həmçinin Orxon-Yenisey abidələrində cəmiyyətin aşağı, yoxsul təbəqələrini "qara" (qara camaat) adlandırmaq geniş yayılmışdır. Belə halda, aydındır ki, xalqın varlı, zəngin hissəsinə də "ağ" (bay) deyilməlidir. Elə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də "bay" sözü əsasən "varlı", "zəngin" mənasında işlənir. Deməli, "bay" (bəy) sözünün məcazi mənası sonradan həqiqi mənasını sıxışdırıb aradan çıxarmış (sözün ilkin mənası isə onunla eyni kökdən olan "bəyaz" sözündə saxlanılmışdır) və bu söz yalnız "varlı", "mülkədar" mənasını ifadə etmişdir.

"Baquan" (baqular) sözü isə "baqu" etnoniminin cəm formasıdır. "Baqu" adı qunların Qız qalası ətrafında yaşayan bölüyünə sasanilərin dediyi "bağ-i qun", yəni "qun bağı" (qun bölüyü, qun onunla eyni kökdən olan "bəyaz" sözündə saxlanılmışdır) və bu söz yalnız "varlı", "mülkədar" mənasını ifadə etmişdir.

"Baquan" (baqular) sözü isə "baqu" etnoniminin cəm formasıdır. "Baqu" adı qunların Qız qalası ətrafında yaşayan bölüyünə sasanilərin dediyi "bağ-i qun", yəni "qun bağı" (qun bölüyü, qun qəbiləsi ifadəsindən yaranmışdır; Sasani məmurları bu insan toplusu haqqında daha ətraflı məlumatla malik olduqdan sonra onların adını da daha dəqiq surətdə (bağ-i qun) ifadə etmişlər. "Bağ-i qun" ifadəsi uzun müddət eyni bir insan

toplusunun adı kimi işləndiyindən get-gedə onun ilkin ifadə mənası unudulmuş və bu ifadə substantivləşərək, həmin qəbilənin xüsusi adına çevrilmişdir. Müasir fars dilinin özündə də izafət tərkibləri mürəkkəb sözə çevrilərkən həmişə sözlər arasındakı izafət işarəsi aradan götürülür (məsələn, "sahib-i divan" – idarə sahibi; "sahibdivan" – müdir). Etnonimlərin ilkin mənası yaddan çıxdıqdan və onlar "mənasız" adlara çevrildikdən sonra isə asan tələffüz naminə (ahəng qanunu və s. ilə bağlı) həmin sözlərin ilkin formasında ayrı-ayrı səslərin düşməsi və ya dəyişilməsi etimologiyada adi haldır.

Məlumdur ki, bizim eradan əvvəlki Çin mənbələrində türk xalqlarından yalnız ikisinin – hunların və qırğızların (sonuncular indiki qırğızların əcdadı deyildir) adı çəkilmişdir. Müəyyənləşdirdiyimiz açar-söz "qırğız" adı barədə indiyədək deyilən külünc "qırx qız" etimologiyasını qətiyyətlə rədd etməyə və bu istilahın daha tutarlı etimologiyasını irəli sürməyə də imkan verir: çox güman ki, "qırğız" adı "kır-qız" (çöl quzğunu, bozqır quzğunu) ifadəsindən yaranmışdır. Görünür, Aşına nəslinin (göytürklərin Nuşepi qolu üzrə əcdadlarının) totemi daha çox quşlarla bağlı olmuşdur.

"Baqu" adı isə sonradan bu ad ilə tanınmış qəbilənin məskunlaşdığı yerin adına çevrilmişdir. Sonuncu hala misal olaraq Abşeron yarımadasında yerləşən Türkan kəndinin adını göstərmək olar. Burada türklər yaşadığına görə ətrafdakı taddilli əhali onlara "türkan" (türklər) demiş, sonradan isə bu söz kəndin adına çevrilmişdir. "Bağ" sözünün "qəbilə" mənası ilə bağlı deyilən fikirlər isə Azərbaycanda olan "Qarabağ", "Qarabağlar" və s. kimi toponimlərin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi üçün də çox faydalı ola bilər.

Qunların Abşeron yarımadasında ilk dəfə 396-cı ildə İrandan qayıtdıqları zaman olması barədəki məlumata əsasən belə hesab etmək olar ki, Qız qalası təxminən V əsrin əvvəlində tikilmiş, həmin əsrin ikinci yarısında isə Baqu (Bakı) artıq yaşayış məntəqəsi kimi tanınmışdır. Həmçinin bu məlumatlardan aydın olur ki, Qız qalası Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti üçün bizim indiyədək düşündüyümüzədən də qiymətli və nadir bir abidədir; bu qala qədim türklərdən bizim günlərdə salamat halda gəlib çatmış və onların orijinal memarlıq üslubu haqqında dolğun və əyani təsəvvür yaradan ən əski abidədir.